

УДК 330.83:631.115.8"18/19"

DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-1834/2024-10.2>

Бондарчук Я.В.

аспірант кафедри загальної економічної теорії
Одеський національний економічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8549-3030>

Bondarchuk Yaroslav

Odessa National University of Economics

АКТУАЛІЗАЦІЯ ТЕОРЕТИЧНОГО ВЧЕННЯ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ПРО КООПЕРАЦІЮ

UPDATE OF M.I. TUGAN-BARANOVSKY'S THEORETICAL TEACHING ABOUT COOPERATION

Метою статті є аналіз ключових положень вчення М.І. Туган-Барановського про кооперацію, дослідження його категоріального апарату, співставлення ключових ідей вченого з сьогоденням та обґрунтування актуальності ідеї сільськогосподарської кооперації на сучасному етапі розвитку аграрного сектору України. Надано коротку історичну довідку становлення кооперативного руху у Європі в цілому та на теренах сучасної території України конкретно. Через наведення категорій дослідження кооперацій М.І. Туган-Барановського обґрунтована їх наукова цінність та актуальність. Наведено коментарі та наукові тези ключових дослідників та послідовників вченого. Встановлено, що для України, як і для багатьох інших країн світу, вкрай актуальним у поточних умовах є ідея нарощування можливостей сільськогосподарського виробництва шляхом об'єднання окремих фермерів у сільськогосподарські кооперативи різної спеціалізації. Розмежовано теоретичне вчення про кооперативи та його фактичну реалізацію на теренах Радянського Союзу. Висказано тези стосовно виняткових можливостей розвитку виробництва при наявних на даний момент демографічних, трудових та ресурсних можливостях у сільській місцевості України. Підкреслено унікальну соціальну функцію кооперативів, яку вона мала виконувати сто років тому згідно вчення Туган-Барановського, і може виконувати в умовах нашого сьогодення у дещо видозміненій формі. Зроблено припущення щодо необхідних та бажаних дій профільних міністерств у напрямку розвитку умов для створення кооперативів, показані вигоди від заохочення їх створення для держави та громад. Зроблено висновок, що інститут кооперативів не тільки не втратив актуальність, але й має великий потенціал до відродження та ефективного функціонування, при чому як в умовах воєнного стану, так і після нього.

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація; вчення про кооперацію; М.І. Туган-Барановський; сільське господарство; економічне вчення; кредитна спілка; кооперативний рух; аграрна економіка; соціальний розвиток; розвиток села.

The purpose of the article is to analyze the key provisions of the teaching of M.I. Tugan-Baranovsky about cooperation, the study of his categorical apparatus, comparison of the scientist's key ideas with the present and substantiation of the relevance of the idea of agricultural cooperation at the current stage of the development of the agricultural sector of Ukraine. A brief historical reference to the formation of the cooperative movement in Europe as a whole and on the territory of the modern territory of Ukraine in particular is given. By listing the categories of cooperation research M.I. Tugan-Baranovsky, his key theses are substantiated by their scientific value and relevance. Comments and scientific theses of key researchers and followers of the scientist are given. It has been established that for Ukraine, as well as for many other countries of the world, the idea of increasing

the possibilities of agricultural production by uniting agricultural cooperatives of various specializations is extremely relevant in the current conditions. The theoretical doctrine of cooperatives and its actual implementation on the territory of the Soviet Union are distinguished. These are expressed regarding the exceptional opportunities for the development of production with the currently available demographic, labor and resource opportunities in the rural areas of Ukraine. The exceptional social function of cooperatives, which was supposed to be performed a hundred years ago according to the teachings of Tugan-Baranovsky, can be performed in a slightly modified form even now. Assumptions are made regarding the necessary and desirable actions of relevant ministries in the direction of the development of conditions for the creation of cooperatives, the benefits of encouraging their creation for the state and communities are shown. It was concluded that the institution of cooperatives not only has not lost its relevance, but also has a great potential for revival and effective functioning, both in the conditions of martial law and after it.

Keywords: agricultural cooperation, doctrine of cooperation, E. Tugan-Baranovsky, Agriculture, economic teaching, Credit Union, cooperative movement, agrarian economy, social development, village development.

Постановка проблеми. Актуальна ситуація дуже гостро підіймає питання зростання ефективності та конкурентоспроможності українських виробників. Одним з тих «клокомотивів», що навіть під час воєнного часу можуть дати поштовх українській економіці – це сфера агропромислового виробництва. Однією з можливостей розвитку цієї сфери є більш якісне та ефективне залучення у економічну активність окремих малих суб'єктів сільськогосподарського виробництва – поодиноких фермерів та селян. Ефективною формою подібної організації вбачаються сільськогосподарські кооперативи. Теоретично пояснив та сформулював їх виняткове значення видатний український економіст Михайло Іванович Туган-Барановський. Не дивлячись на те, що його базовим роботам у цій сфері кооперативів вже понад сто років, вони залишаються ключовим джерелом обґрунтування економічної та соціальної функції кооперативів. Більш детальний аналіз факторів актуальних для вченого реалій та нашого сьогодення дають підставу стверджувати, що необхідність у створенні кооперативів актуальна й сьогодні, при тому не менше, аніж сто років тому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана стаття є аналізом робіт М.І. Туган-Барановського та сучасних дослідників його економічної спадщини, як наприклад Внукова Н.В. [3] та Половець В.М. [6]. Для опису історичного значення та розвитку

кооперативів використано напрацювання історика економіки Ч.Р. Фея [5]. Через понад як півстоліття після смерті вченого деякі значні західні та вітчизняні економісти повернулися до вивчення та розвитку теоретичного підґрунтя кооперативного руху, серед яких наведено цитати Р. Пайпса [1] та Г.В. Шпігеля [4]. Сучасні українські економісти вивчали кооперативний рух вже невідривно від постаті творця цього вчення, аналізуючи окрім теорії кооперативного руху життя та оточуючу М.І. Барановського дійсність. Серед них – М.Б. Чижевська [8] та П.П. Гай-Нижник [1].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У поточних умовах ідея сільськогосподарських кооперативів відійшла на другий план, частково через дискримінацію самого поняття «кооператив» у минулому столітті. Проте порівняльний аналіз ідей видатного вченого теорії кооперативного руху М.І. Туган-Барановського та українського сьогодення приводить до висновків, що сільськогосподарський кооператив як форма господарювання може нести з собою соціальний та економічний розвиток українського села, спонукати зростання ефективності та ускладнення виробництва і, у подальшій перспективі, зростання доданої вартості продукту, що виробляється у українському секторі АПК. В умовах деградації соціальних та демографічних інститутів та військового часу, українське селянство має виключне значення у розрізі перспективи

зростання валових показників виробництва. Наявні наразі людські ресурси, розосереджені по окремих домогосподарствах, потребують певної форми синергії, однією з яких вбачається сільськогосподарська кооперація. Через більш детальне вивчення ідей М.І. Туган-Барановського та врахування реалій, що склалася, має сенс модернізувати ті піддати позитивній ревізії теорію кооперації.

Постановка завдання. Метою статті є історичний екскурс у становлення кооперативів, виділення ключових тез кооперативної теорії М.І. Туган-Барановського та його послідовників, визначення ключових позицій щодо необхідних умов створення кооперативів, їх економічна та соціальна функція. Через порівняння ключових факторів та завдань, що поставлені перед сільськогосподарськими кооперативами показано, що ідея кооперативного руху у тому вигляді, в якому його вбачав М.І. Туган-Барановський актуальна й для українського сьогодення, проте потребує певної модернізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сільськогосподарська кооперація як явище бере свій початок у Німеччині. Саме там у 1864 році у селищі Геддесдорф виникає перше кредитне сільськогосподарське товариство (засновником якого був В.Ф. Райффайзен (1818–1888 рр.)), що започатковує своєю появою кооперативний рух у сільськогосподарському виробництві. Стрімке нагромадження промислового капіталу у Європі призвело до того, що майже одночасно у різних куточках Європи кооперативний рух підхоплюється ентузіастами. Винятковий розвиток кооперативного руху на теренах Російської імперії був обумовлений історично – так звані «общини» були у своїй сутності примітивною формою кооперативу. Цікаво що такий, відносно ефективний спосіб ведення господарства був «розвинений там, де ріллі було мало, а там, де її багато, вона замінюється подвірним чи навіть сімейним землеволодінням». [1, с. 18]. На теренах сучасної території України вже 1864 року утворюється перший вітчизняний кооператив у сучасному

сенсі – Споживче товариство, засноване у Харкові М. Беліним (1829–1904) та В. Козловим (1842–1920). М.І. Туган-Барановський, що народився лише роком пізніше, був фактично ровесником цього нового руху і як ніхто розумів його можливості, сильні та слабкі сторони.

Кооперативний рух внаслідок вивільнення величезних мас селянства з-під кріпацтва розвивався надзвичайно стрімко – вже на початку ХХ ст. на території Великої України нараховувалось понад 450 кооперативних товариств, а 1918 року їхня кількість сягнула 22 тис. [2, с. 88–89]. Цей рух від самого початку був вільним рухом «знизу», часто імпровізованим, що, з одного боку, надавало селянам небачений раніше рівень економічних та соціальних свобод, з іншого – подекуди анархічний характер заважав адмініструванню та ефективній господарській діяльності самих кооперативів. І якщо у західній частині України на теренах Австро-Угорщини з'являлися видання та редакції, що мали на меті просвітницьку роботу у сфері створення кооперацій (першим таким стало товариство «Просвіта», засноване у Львові 8 грудня 1868 р.), то на підконтрольній Російській імперії частині України селянство було представлено фактично само собі, і лише подекуди у створенні кооперативів допомагали такі візіонери, як Белін та Козлов. Саме до кооперації дуже часто спрямовував свої наукові погляди М.І. Туган-Барановський, уродженець Харківщини.

Кооператив – це господарське підприємство кількох людей, що добровільно об'єдналися; воно має на меті не отримання найбільшого прибутку на витрачений капітал, а збільшення, завдяки загальному господарюванню, трудових доходів своїх членів чи зменшення витрат цих членів на їх споживчі потреби. Не дивлячись на певну легкість визначення, сутність кооперативу відгукується у потребах господарників і досі, адже з почату повномасштабної війни в Україні кількість запитів стосовно кооперативної теорії М.І. Туган-Барановського неухильно зростає [3, с. 88].

М.І. Туган-Барановський дійшов висновку, що в основі кооперації лежать такі принципи, як добровільність, самодіяльність, самостійність, демократизм. Слід підкреслити, що вчений відводив для кооперативів не тільки економічну, але й провідну соціальну роль. Цей набір принципів підкреслював формування за допомогою кооперативів нового типу селянина, що був би ініціативним господарюючим суб'єктом. На першу сходинку вчений ставив добровільність, що дуже яскраво демонструє його відхід від марксистських поглядів початку наукової кар'єри до більш ліберальних робіт 1910-х років.

При цьому причиною виникнення кооперативів є, безумовно, господарча складова, жага до зиску, адже «кооператив звертається насамперед до господарського інтересу людини, і в цьому суттєва схожість кооперативу з усіма іншими організаціями капіталістичної системи. Втім, кооперативи, не дивлячись на існування у капіталістичній системі, відчайдушно борються з самим капіталізмом. Кооперація є соціальною боротьбою, але суто економічними засобами.

Зі сказаного вище стає зрозумілим, що Туган-Барановський ніяким чином не мотивував створення колгоспів, адже принципи добровільності та демократичності там були відсутні від моменту створення. Дещо підіграючи кооперативам у їх бажанні невеликої кількості простих людей протистояти потужному капіталістичному світу він виступає, порівнюючи сучасними градаціями, скоріше прибічником соціальної держави. Немає жодних сумнівів, що господарча структура радянського типу йшла врозріз із баченням вченого розвитку господарських відносин. Вчений стверджував, що кооперація є більш високим соціальним типом, ніж колективізм, бо колективізм є організацією, заснованою на примусовій владі більшості над меншістю, тим часом як кооперація є типом цілком вільного господарського та громадського союзу. Погляди вченого на більш широкі процеси подекуди взагалі ставили його у відкриту опозицію до марксизму-ленінізму. Ось як його

положення визначено у фундаментальному підручнику Г. В. Шпігеля «Зростання економічної думки»: «Серед неомарксистів ... погляди Туган-Барановського часто були мішенню для атак» [4, с. 783].

Сільськогосподарська кооперація є логічно обґрунтованим розвитком селянського трудового господарства. Цю надзвичайно важливу роль кооперації у селянському господарстві М.І. Туган-Барановський пояснює тим, що завдяки кооперації селянин отримує можливість користуватися перевагами великого господарства. Кооперація глибоко змінює позицію селянського господарства: завдяки кооперації селянин отримує можливість користуватися кредитом майже на таких самих (а іноді й кращих) умовах, як і великий сільський господар, продавати свої продукти майже за такою ж високою та купувати потрібні йому продукти майже за такою ж низькою ціною, як і великий власник або навіть завдяки спілкам обганяє у цьому відношенні ізольованих великих господарів.

Разом із тим, М.І. Туган-Барановський вважає, що з принципової сторони сільськогосподарська кооперація аж ніяк не перетворює дрібного селянського виробництва на якусь іншу форму. Необхідність активного управління власним «паєм» у спільній справі вимагає від селянина цікавитись ринковою кон'юнктурою, активно конкурувати на ринку, вивчати новинки НТР та впроваджувати передові та більш ефективні моделі господарювання. З цієї точки зору селянин, що є учасник кооперативу, значно ближчий за родом діяльності та образом життя до американського фермера, аніж до вчорашнього кріпака.

У позиціях вченого чітко прослідковується західноєвропейська традиція кооперативного руху, на яку він опирався. Її роль вбачалася у «доповненні до системи конкуренції, стесуючи тим самим гострі кути та попереджаючи її ексцеси» [5, с. 404]. Відсутністю абсолютно демократичних засад вчений пояснював недостатню ефективність кооперативів у Німеччині чи Російській імперії.

Розширена класифікація кооперативів включає 10 типів:

- кредитні кооперативи;
- споживчі товариства;
- будівельні товариства;
- закупівельні товариства;
- товариства зі збуту;
- товариства з переробки продуктів дрібних виробників;
- товариства взаємного страхування;
- продуктивно-підсобні артїлі;
- трудові артїлі;
- продуктивні артїлі.

Особливу увагу як прикладу та, так би мовити, рольовій моделі кооперативного способу ведення господарства він приділяє маслоробним кооперативам. На їх прикладі максимально простежується вплив кооперації на ресурсно-технічні можливості виробництва для кожного окремого селянина.

Оскільки якість масла залежить від якості молока, то масляний кооператив змушений контролювати виробництво молока. Цьому контролю слугує ветеринарний контроль. Також для контролю якості готової продукції слід придбати аналізатори молока, холодильні установки. Для ефективної реалізації установлюються лінії пакування та фасування готового товару. Для виконання цих процесів залучаються люди зі спеціальної, часто вищою аграрною освітою. Також для всіх механізмів мають місце спеціальні приміщенні, які слід належним чином обслуговувати.

Кажучи сучасною мовою, Туган-Барановський перераховує приклади чистої синергії. Адже у окремих господарствах дуже часто є декілька корів, чого достатньо для вироблення молока, але абсолютно недостатньо до того рівня технічно-ресурсної забезпеченості, що відкривається зі створенням та розростанням кооперативу. Селяни активно залучають кошти, при необхідності – кредитні, на умовах, близьких до промислових підприємств, що створює умови для ускладнення виробництва з метою покращення контролю та якості, що в свою чергу призводить до подорожчання готового продукту. М. Туган-Барановський

одним з перших дослідив процес виникнення кооперативного руху в селянських господарствах [5, с. 213].

Якщо придивитися до демографічної, матеріально-технічної бази та історичного контексту, то очевидним є певна схожість з умовами початку ХХ ст. Сучасне селянство має незрівнянно вищий відсоток грамотності, проте поступається міському населенню у відносному рівні вищої освіти. Міграційні процеси з села у міста також актуальні, хоча це питання й перейшло з площини прогонування у площину перспектив та престижності праці. Разом із тим у селах ми все ще маємо підґрунтя для створення тих самих молочних кооперативів – наявність у селян худоби, відсутність великих капіталів та капіталомісткого обладнання, дефіцит кваліфікованих кадрів, неефективна експлуатація приміщень, відсутність доступу до дешевих кредитних грошей та програм лізингу, зниження доходів через збільшену ймовірність монополій та монополій на місцях.

На сучасному етапі вважається необхідним певна взаємодія держави та кооперативів у вигляді обміну «соціальні функції – ресурси». Беручи на себе значну соціальну функцію, кооперативи також потребують допомоги ресурсами від держави на етапі створення – на рівня дотацій, пільг, взаємодій з власністю громад, просвітницької діяльності. Для держави таким чином підтримка кооперативів є не благодійністю, а інвестицією – у соціальний (у середньостроковій перспективі) та економічний (у короткостроковій перспективі) розвиток. Саме тому дотації та пільги слід розраховувати кількісно не лише відштовхуючись від прогнозованого зростання рівня виробництва, і як наслідок, податкових надходжень, а й економії на соціальному розвитку, що його, іноді в незамінній та унікальній формі, покликані виконувати кооперативи.

Також варто зазначити, що досягнення НТР за останнє десятиріччя разом з досягненнями Четвертої промислової революції, як от інтернет речей чи штучний інтелект,

надали значний поштовх саме сільськогосподарському виробництву. Утворилася нова специфіка обробки землі – «точне землеробство». Статистика свідчить, що в США та Німеччині до 80 % виробників сільськогосподарської продукції використовують елементи точного землеробства [6, с. 327–332]. В Європі технології точного землеробства застосовуються на ділянках площею вже від 0,5 га. Незважаючи на відносно високу вартість таких технологій, інвестиції в їх придбання подекуди окупаються вже протягом року. Близько 90 % сільгоспвиробників, які випробували одні елементи технологій точного землеробства, впроваджують надалі й інші. Подібні стартові умови є недосяжними для окремого фермера, але вже можуть бути досяжними для кооперативу, особливо за умови активного впровадження державою кредитування та стимулювання розвитку останніх.

Разом зі тим, Туган-Барановський як базу створення і розвитку сільськогосподарських кооперативів виділяє середнє та велике селянство, селян малого статку він не вважає достатньо економічно спроможними впроваджувати економічну діяльність такого рівня. Щоб кооперація могла розвинутися і долучити з усіх боків дрібні підприємства, потрібно, щоб самі ці підприємства, що становить природну опору кооперації, були «життєздатними». Окреме підприємство, що падає, захоплює у своєму падінні і кооперацію, бо кооперація не всесильна і може дати дрібному підприємству тільки деякі, але не всі вигоди великого господарства. З цих позицій наші реалії мають певні відмінності, адже середнє та велике селянство вже має певні можливості окремої економічної діяльності та доступу до ширшого спектру кредитних та торгових інструментів. І хоча переваги кооперативу значно збільшать і їх можливості до зростання доходів, все ж ці стимули не є такими очевидними, як у випадках з малим селянством у віддалених від центрів споживання селлах. Проте певні адміністративні та податкові важелі здатні надати об'єднанням незначних економічних суб'єктів певної прива-

бливості та, як наслідок – зростання й конкурентоспроможності з іншим суб'єктами на ринку.

Впродовж свого активного розвитку та існування як дослідницької категорії кооперація розглядається, як третій сектор економіки, разом із приватним (індивідуальним) і державним (централізованим) секторами економіки (народного господарства). У ринковій економіці вона наче виступає «третьою силою» або «третьою альтернативою» приватному і державному підприємству [7, с. 10]. Ця обставина додає кооперативу надзвичайно багато (а іноді, й забагато) соціальних зобов'язань. Вона наче покликана надати звичайним незаможним селянам переваги великого капітального сільськогосподарського виробництва, залишаючи їх при цьому звичайними селянами. Ця подекуди романтична думка спочатку призвела до загравань з нею радянських вчених, а після краху у рамках колективної системи СРСР – зробила певним атавізмом, що не може бути органічно вбудований у сучасну ринкову економіку. Проте роздуми М.І. Туган-Барановського про природу і роль кооперативів фактично постулюють обернену тезу. Варто лише змістити акцент на економічну природу цих об'єднань, а соціальним важелям дозволити працювати як наслідок. Соціальна роль закладена в саму природу кооперативів, за умови ефективного функціонування даних форм господарства ця роль буде блискуче виконана.

Висновки. Таким чином, теорія сільськогосподарських кооперативів у тому вигляді, у якому її сформулював М.І. Туган-Барановський понад сто років тому є в значній мірі актуальною і сьогодні. Порівняльний аналіз рівня розвитку та ресурсної забезпеченості селянства на початку ХХ ст. дозволяє проводити деякі паралелі, що дають підґрунтя для подальших теоретичних розробок у цьому напрямку. Ключові принципи кооперативу, сформовані М.І. Туган-Барановським, так як добровільність, самодіяльність, самостійність, демократизм дуже перекликаються з українськими аграрними реаліями та здатні надати українському селу поштовх

у виробничому та соціальному розвитку. Втім, саме поняття «кооператив» було дещо спалюжене у другій половині ХХ ст. усіма тими формами господарювання, що намагалися вмістити під цю вивіску. Саме тому відродження кооперативного руху самостійно наразі не відбувається і не вбачається можливим без державної допомоги. Подальша робота державних структур має бути зосереджена на розробці ефективної взаємодії держави та її агентів з кооперативами на етапі створення останніх. Окрім

вже заявлених соціальних функцій кооперативів є доцільним дещо переглянути їх соціальну роль задля формулювання остаточних критеріїв ефективності їх існування та кінцевих результатів їх діяльності. Беручи за основу теорію М.І. Туган-Барановського та наявну матеріально-ресурсну базу у українському АПК проведення послідовної політики створення кооперативів може стати потужним поштовхом для розвитку вітчизняного АПК як у умовах військової агресії РФ, та і в умовах повоєнної відбудови.

Список літератури:

1. Pipes Richard. *Russia Under the Old Regime*. New York : Charles Scribner's Sons, 1974. 18 p.
2. Гай-Нижник П.П. Зародження і занепад української кооперації. *Київська старовина*. 2003. № 6. С. 87–93.
3. Внукова Н.М. Оцінка зацікавленості сучасниками темою кооперації в контексті спадщини М. Туган-Барановського Оцінка зацікавленості сучасниками темою кооперації в контексті спадщини М. Туган-Барановського. Актуальні ідеї наукової спадщини Михайла Туган-Барановського : збірник наукових праць / наукова редакція д.е.н. В. В. Небрат. ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2024. С. 87–90.
4. Шпігель Г.В. Зростання економічної думки. Дюрхам, 1983. С. 868.
5. Половець В.М. М.І. Туган-Барановський – теоретик кооперативного руху (до 150-річчя від дня народження). *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 211–218.
6. Kislyuk L. V. Modern innovative and communication technologies in the field of crop production of Ukraine. *Economy and Society*. 2012. № 15. С. 327–332. URL: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/num/chizhevaska.html>
7. Чижевська М. В. Кооперація та неформальні інститути. URL: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/num/chizhevaska.html>

References:

1. Pipes Richard (1974) *Russia Under the Old Regime*. New York : Charles Scribner's Sons, 18 p.
2. Gay-Nyzhnyk P. P. (2003) *Zarodzennya I zanepad ukrayinskoï kooperacii* [The birth and decline of Ukrainian cooperation]. *Kyiv antiquity*, no. 6, pp. 87–93.
3. Внукова Н. М. (2024) *Ozinka zacikavlenosti cuchasnykamy temoyu kooperacii v konteksti spadshyny M. Tugan-Baranovskogo* [Evaluation of contemporaries' interest in the topic of cooperation in the context of the legacy of M. Tugan-Baranovsky]. Actual ideas of the scientific heritage of Mykhailo Tugan-Baranovsky: collection of scientific works / scientific editorship of d.e.n. V. V. Nebrat. State University "Institute of Econ. and predicted National Academy of Sciences of Ukraine". Kyiv. Pp. 87–90.
4. Spiegel G. V. (1983) *The Growth of Economic Thought*. Durham. P. 868.
5. Polovets V. M. (2015) *M.I. Tugan-Baranovskiy – teoretyk kooperatyvnogo ruhu* [E. Tugan-Baranovsky – theorist of the cooperative movement (to the 150th anniversary of his birth)]. *Severyan annals*, no. 1, pp. 211–218.
6. Kislyuk L. V. (2012) *Modern innovative and communication technologies in the field of crop production of Ukraine*. *Economy and Society*, no. 15, pp. 327–332.
7. Chygevskya M. B. (2011) *Kooperaciya ta neformalny instytuty* [Cooperation and informal institutions]. Available at: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/num/chizhevaska.html>